MICHEL SITTOW OCH DEN HELIGA SLÄKTEN

Den estniska konstnären Michel Sittow och berättelsen om den heliga släkten – eller när Jesus fick ett eget släktträd och medeltiden gick över i renässans

Hälsinglands Museum

Under medeltiden växte Jesus anhöriga ut till en hel skara, ett frodigt släktträd som synliggjordes i konst och legendberättelser. »Den heliga släkten« blev ett starkt motiv i kyrkokonsten, representerat i målningar, skulptur och textilier.

Bilden av Jesus hade förändrats under medeltiden. Från ett maskulint och majestätiskt ideal hade man växlat över till ett lidande och medmänskligt. Att han därefter försågs med en släkt var på ett sätt följdriktigt. I bildberättelserna blir Jesus en medmänniska, en liten gosse som ofta satt i knät på sin mor, en högst begriplig vardagsbild, inte bara för medeltidens människa. Åtminstone är det så vi kan försöka tolka släktberättelsen femhundra år senare. Den medeltida bestsellern Legenda Aurea broderar fakta kring Marias mor Anna:

Anna sägs ha haft tre män, Joakim, Klopas och Salomas. Med den första, Joakim, fick hon en dotter som hette Maria, Guds moder, hon som gifte sig med Josef, och blev mor till vår Herre Jesus Kristus. Och när Joakim var död, tog hon Klopas, bror till Josef, till sin man och fick med honom en andra dotter, som hon också gav namnet Maria, vilken senare gifte sig med Alfeus. (---). Efter andra makens död tog Anna Salomas till sin tredje man. De fick en dotter som även hon fick namnet Maria och hon gifte sig sedan med Sebedeus.

I Bibeln finns ingen Anna, ingen Joakim eller Salomas heller. Marias föräldrar dyker upp i en apokryfisk skrift från 100-talet, Jakobs protoevangelium. Hela legendsläkten runt Jesus person får påfallande ofta sin avbildning i den kyrkliga konsten, Europa runt, valvmålningarna i den nordliga kyrkan i Gammelstad återger motivet, det var känt och igenkänt överallt. Att det gestaltas på det stora altarskåpet från Bollnäs kyrka är inte överraskande. Omkring tjugo personer, alla släkt, ryms där. Den heliga släkten är ovanlig i medeltidens annars så patriarkala struktur, betoningen ligger på kvinnorna och deras släktlinjer, det brukar förklaras med kopplingen till senmedeltidens växande dyrkan av Maria. Anna blev verkligen en framgångsrik mormor, inte bara till Jesus utan även till de tolv apostlarna enligt legenderna, men man bör notera att det är den manliga avkomman som gör henne upphöjd.

Teologins anpassningar

Jesus konstruerade släkttavla hjälpte till att lösa ett teologiskt problem. Det handlade om Jungfru Maria som enligt kyrkans dogm fortsatte att vara jungfrulig och orörd, trots att Bibeln omtalar flera av Jesus bröder. Hur var detta möjligt? Svaret blev ett omständligt resonemang om att dessa bröder egentligen var – hans kusiner. På detta byggde man en genealogi som placerade in dessa kusiner i ett begripligt och förklarande sammanhang och så fick Maria behålla sin jungfrudom och teologerna sitt tolkningsföreträde.

Krångligt men praktiskt och en slags anpassning mellan dogm och verklighet. De många lokala helgonen i katolska kyrkan var ju också en kompromiss mellan trons ord och verkligheten budskap, mellan makt och vardag, centrum och periferi. Den väldigt stora makten kan aldrig överleva enbart med diktat och tvång, den måste också finna sin form efter säregenhetens kontext. Kyrkan var satt under kritik, den lutherska reformationen var ingen dagslända utan en djupgående rörelse av kritik och självkritik. Ett förebud om en tid när kyrkan inte länge skulle ha ett absolut tolkningsföreträde. Det är kanske bakgrunden till att man i den kyrkliga konsten

tilläts bygga ut berättelsen om Jesus släkt till en idyllisk familjeberättelse. Det kan verka hädiskt eftersom det rör själva grundtexten i evangelierna, ett fritt fantiserande om hur det borde ha varit med släktskapsförhållandena. Men kyrkan var ingenting statiskt, den kunde också skärpa sitt tolkningsföreträde, med det kända tridentinska kyrkomötet 1545 – 1563 var det slut med berättelsen om Annas tre äktenskap och följderna av dessa. Rättning i leden.

Från Sveriges senmedeltid finns ett trettiotal framställningar av »Den heliga släkten« i altarskåp, kalkmålningar och broderier. Det största verket är altarskåpet i Bollnäs kyrka. Skulptören är okänd, men han ligger bakom flera andra verk i Tallinn och Riga. Måleriet på skulpturerna och på dörrarna (apostlarna, och helgonen Barbara, Katarina av Alexandria, Erik och Olof) är utförda av den estniske konstnären Michel Sittow (ca 1469 – 1525). Mer om honom längre fram.

Östersjöhandel och Hansans makt

Altarskåpen i svenska kyrkor är ofta köpegods. Handelsutbytet över Östersjön bedrevs av Hansan, ett handelsförbund av ungefär 100 tyska städer som i realiteten hade monopol på Östersjöhandeln under femhundra år, från 1100 till 1600-talet. Utan Hansans inarbetade verksamhet med handelsrutter, handelsmän, politiska kontaktnät och krediter hade inget utbyte av altarskåp och andra kyrkliga dyrbarheter varit möjligt. Hansan formade Östersjöns kultur efter nordtyskt mönster: religion, konstnärliga ideal, tankar och produkter. Deras väpnade makt garanterade sjöfartens säkerhet från sjörövare, deras ekonomiska makt kontrollerade politiken i hela städer, ja faktiskt i hela stater.

Även fast Hansans makt minskats av inbördes strider och av konkurrerande stater behöll den sin starka ställning i den svenska handeln ända till 1500-talets början. Gustav Vasa fick Hansans stöd för att besegra den danska övermakten, både med trupper och bistånd, och blev på köpet satt i skuld hos dem. Han må ha grundat den svenska centralmakten, men han hade lån hos lübeckarna. Som tack för understödet fick Hansan tullfrihet på handeln till Sverige, vilket betydde att staten gick miste om motsvarande inkomster. Riga och Reval var viktiga baltiska knutpunkter för Hansans handel, och naturligtvis stora tyska städer som Danzig och Lübeck.

Den normerande kyrkan

Utan Hansans verksamhet – ingen helig släkt i Bollnäsaltaret. Det är den ena sanningen, den andra finns hos kyrkan själv. Den katolska kyrkans enhetliga trosvärld och estetiska kultur fungerade normerande för hela samhället, från sydligaste Europa upp till nordligaste Tornedalen. Föreställningarna om den heliga släkten blev stark, och dess uttryck får stort genomslag i vår del av världen. Det var en bildvärld som kunde tolkas och förstås av kyrkobesökarna. En tredje sanning är att Sverige aldrig fick någon bildstorm som förstörde de rika avbildningarna i kyrkorna. Kyrkans makt och biskoparnas makt beskars kraftigt när den starka centralmakten etablerades, en tydlig åtskillnad gjordes mellan världsligt och andligt, men den gamla trons »beläten« och bilder blev kvar, till skillnad från många länder på kontinenten där radikalismen tog sig mer destruktiva uttryck och den kyrkliga bildvärlden delvis utplånades. De många sidoaltarna avskaffades i den svenska kyrkan, sedvänjan att lämna gåvor till Maria och andra helgon bekämpades, men högaltarnas prakt blev kvar även om ädelmetallen i nattvardskärlen blev statlig budgetförstärkning under Gustav Vasa. Enbart de statliga konfiskationerna i Öster- och Västergötland inbringade hela 1,5 ton bearbetat silver. (Andrén 1999:306)

Michel Sittow, ett projekt och en konstnär

Det internationella projektet »Michel Sittow in the North, altarpieces in dialogue« samlade Estlands konstmuseum / Niguliste, Historiska museet, Hälsinglands museum, Helsingfors universitet och Svenska kyrkan. Projektets arbete i utställningar och seminarier har visat vilken betydelse Tallinn hade som ett senmedeltida konstcentrum och Östersjöregionen som en samlingsplats för handel och kultur. Det har också kunnat klarlägga bestämda verk av Michel Sittows hand, bl.a. altarskåpet i Bollnäs.

Projektet sjösatte i januari 2020. Därefter kom pandemi och krig. I projektet har fred och fredligt samarbete över gränser poängterats. Vid olika seminarier har deltagare från olika nationer (faktiskt sju olika länder) och professioner deltagit. Kulturarvet är en angelägenhet för alla, det förenar och visar på ett gemensamt arv att förvalta för framtiden.

Ibland kopplas den stora historien ihop med den lilla, det globala med det lokala, på ett oväntat sätt. Det kan ske i ett altarskåp, som vanligtvis hänger på en vägg i Bollnäs kyrka i Hälsingland.

Michel Sittow var född i Reval (ca 1469), nuvarande Tallin, utbildad i Flandern och under några decennier runt sekelskiftet 1500 hovmålare vid flera europeiska

hov, bland annat hos Isabella av Kastilien, Filip I av Kastilien och Margareta av Österrike.

Han var en briljant porträttör och konstnär på den nordeuropeiska scenen, samtida med Rafael och da Vinci, ett av renässansens viktiga namn som alltså också har sin representation i Bollnäs. Kanske något oväntat, men samtidigt ett vackert exempel på symbiosen mellan kultur, kyrka och handel, samlade runt Östersjön som förmedlare av konst och tanke. Den epok han levde i kan benämnas både senmedeltid och högrenässans, det är en expansiv period där konsten utvecklas till större individualitet, till nya uttryck och en helt annan självständighet.

Kyrkan är fortfarande den störste uppdragsgivaren, men nya förmögna grupper växer fram som beställer målningar utanför kyrkans kontroll. Den medeltida och ikoniska bildframställningen ersätts av något vi ser som individuell gestaltning. När vi skriver att medeltidens bildvärld var ikonisk menar vi att bilderna var tecken som representerade det gestaltade. Om man inte redan förstod de givna sammanhangen (exempelvis Marias och Jesus släkt) kunde man heller inte tolka bilden. Där går Sittows briljanta porträtt längre, de avbildar en individ med individens olika särdrag och överraskningar. På det sättet spränger porträttet det ikoniska som alltid avbildar det förväntade. Konstnären är fortfarande en avancerad hantverkare, han går i långvarig lära hos en mästare, han är inte det skapande geniet som arbetar fritt från förväntningar och beställare. Men någonting börjar förändras, kanske frigöras, med konstens iakttagelser när det ikoniska släpper. Sittows bästa porträtt är människostudier, inte furstespeglar. Målningen av den spanske hovmannen och ambassadören Don Diego de Guevara (1450–1520) visar en individ som verkar prövad av liv och erfarenhet, fri från illusioner och tomt prat, trots (eller kanske på grund av) sin upphöjda ställning.

På kolonialismens tröskel

Sittow anställdes 1492 som hovmålare hos Isabella av Kastilien. Hon hade flera hovmålare, men Sittow var den högst betalde. 50 000 maravedi (en spansk valuta) fick han per år, medan Juan de Flandes, den näst mest betalde, fick 20 000. Det säger något om hans ställning och status.

Isabella av Kastilien var gift med Ferdinand av Aragonien. Samma år som Sittow anställdes som hovmålare skickades Columbus ut för att söka en västlig resväg till Indien. Resan innebar på sikt den europeiska kolonisationen av Amerika, en historia som förändrade världshistorien med ohyggliga och pågående konsekvenser.

Paret Isabella och Ferdinand fick hedersbenämningen »De katolska majestäten« av påven Alexander VI, som även han var spanjor till börden och av eftervärlden mer känd, eller ökänd, under sitt släktnamn, Borgia. Hans oäkta son Cesare blev förebilden till Machiavellis »Fursten« och fadern var, i sin egenskap av påve, även den högste jordiske ledaren för de svenska kyrkorna, däribland Bollnäs. Alexander VI, som ofta omtalas för sitt »liderliga leverne« dog 1503, långt innan altarskåpet beställts till Bollnäs, men den lokala församlingen i Bollnäs delade uppenbarligen renässanspåvarnas inställning att inte spara på utgifterna vad gäller kyrklig prakt, som målningar och altarskåp. Sveriges kyrkor hade under 1400-talet rustats upp med vackra valvslagningar och stora sviter av målning på väggar och i valv. Ekonomin blomstrade åter efter 1300-talets ödeläggande epidemi (digerdöden), och som så ofta tog det sig uttryck i en representativ byggnadsprakt.

Själva betalningen

Bollnäs var en del av kyrkans globala makt. Altartavlan var naturligtvis en dyrbarhet, det finns väldigt få bevarade uppgifter om kostnaderna för dessa praktuppsättningar, men ett kvitto från Haaken Gullesons produktion (tidigt 1500-tal) berättar att en enda madonnaskulptur kostade lika mycket som tretton årslöner för en piga. Den mängd skulpturer som bevarats i Bollnäs kyrka reser många frågor om rikedom och hur detta överskott kunnat ackumuleras. Altarskåpet i Nederluleå kyrka (från samma tid) ska enligt en uppgift från 1600-talet ha kostat 900 marker silver, en enorm summa. Bollnäs socken var rik, det visar de bevarade källorna. 1527 uppgick den ordinarie skatten från Hälsingland till just 900 mark, vilket tycks vara en konstant summa från landskapet under senmedeltiden (Brink 1994: 154).

Det ironiska med Gustav Vasas skuld till Lübeck är att när den skulle betalas av måste en extraskatt tas ut av Sveriges präster detsamma år 1527. För Uppsala stift slutade beloppet på totalt 4000 mark, för övrigt samma summa som den väldiga St. Göran-skulpturen i Storkyrkan i Stockholm kostade (Kjöllerström 1960: 98). Och eftersom taxeringslängden bevarats i avskrift vet vi vilka kyrkoherdar som kunde betala mest, nämligen de i Luleå, Skellefteå, Umeå och Torneå, 50 mark vardera. Liksom »deras ämbetsbröder« i Alfta, Delsbo och Ljusdal. Bollnäs kyrkoherde slapp undan med viss rabatt, 40 mark. Summorna antyder vilka överskott som fanns

att hämta i den kyrkliga organisationen och därmed – vilka summor som kunde spenderas på kyrkornas praktfulla inredningar, alternativt dras in till staten. 50 mark räckte till ungefär 3 tunnor smör eller 60 alnar kläde (år 1530).

Att altarskåpet skulle vara ensamt finansierat av en enskild mecenat, en rik adelsman eller liknande, är omöjligt eftersom Norrland aldrig haft någon jordägande adel, varken då eller senare. Att förmögna bönder donerade pengar till kyrkan för sin själs frälsning vet vi, likaså att präster kunde samla på sig stora förmögenheter och därför kunde ha råd med donationer. Den kyrkliga skatten, tiondet, kunde i en rik socken samla ansenliga summor. Det visste också riksgrundaren Vasa vars reduktioner drog in enorma rikedomar till staten från kyrkan.

Det globala

Spanien återigen. Det bestod under tiden före Isabella och Ferdinand av flera stater, kungarikena Kastilien, Aragonien, Portugal och Navarra samt den sista muslimska staten Granada. En dubbelmonarki bildades 1479 när Ferdinand och Isabella förenade sina riken genom äktenskap. År 1492 erövrade de Granada, samma år siktade Columbus Bahamasöarna.

I och med erövringen av Granada, även det samma år som Michel Sittow anställdes som hovmålare vid det kastilianska hovet, blev den spanska halvön helt katolsk. Judar och muslimer förvisades, mellan 60 000 och 70 000 judar fördrevs. Den spanska inkvisitionen var inte underställd påven utan Ferdinand och Isabella. Hon hatade islam och gav order om att koranen skulle brännas. Den europeiska historien saknar aldrig mörka sidor, skuggan sträcker sig in i vår egen tid.

Isabellas och Ferdinands dotter Johanna den vansinniga gifte sig med Filip den sköne. Efter Isabellas död 1504 blev han Sittows arbetsgivare. Deras dotter Isabella gifte sig med Kristian II av Danmark, kungen som gav order om Stockholms blodbad 1520. Sittow kom till det danska hovet 1514 och hans porträtt av Kristian II har bevarats. Kristians ansikte har använts som förlaga till aposteln Jakob d.ä. på altarskåpsdörren i Bollnäs. Där slår historiens ironi till med viss kraft.

På senare år kom Sittow tillbaka till Tallinn. Därifrån drev han en process mot Filip den Sköne om utebliven lön. Han hade inte fått ut lön för åren 1502–1504, och tack vare den utförliga berättelsen han gav i samband med processen, och att handlingarna har bevarats, vet vi idag att målaren Miguel hos Isabella av Kastilien var samme målare som mästaren Michel Sittow i Tallinn.

Sittow, Bollnäs, Gustav Vasa, Kristian II, Isabella, Columbus – svenskt, tyskt, flandriskt, spanskt – Europa är en brokig enhet, det har motsägelser och kontinuitet, men det är en begriplig företeelse med ett kyrkligt och konstnärligt språk som vi gemensamt kan tolka. Sittows verkade över hela kontinenten, till synes obekymrad av gränser, en sällsam kontrast till den dagsaktuella verkligheten av alltmer ödeläggande nationalism och inskränkthet. Kanske är Europa med sin förfining och grymhet det verkliga undret och det vi förstår när vi ställs tänkande framför altarskåpet från Bollnäs kyrka?

TEXT *Jan-Olov Nyström och Lars Nylander*

NOT *Utställningen i Hälsinglands museum 2023–2024 visar ett storslaget altarskåp från Bollnäs, samt ett altarskåp från Hägerstads kyrka i Östergötland med samma motiv. Det senare är ett nordtyskt verk från sent 1400-tal, ett mer intimt arbete med drag av känslosam familjebild. Dessutom visas ett vackert figurbroderi från Hille församling vilket är ett flandriskt arbete från omkring 1500.*

Litteratur

Andrén, Åke, (red), 1999, *Sveriges kyrkohistoria 3, Reformationstid*.

Brink, Stefan, 1994, *Hälsinglands äldsta skattelängd*.

Christensson, Jakob (red), 2004, *Signums svenska kulturhistoria, Medeltiden*.

Harrison-Eriksson (red), 2010, *Sveriges historia, 1350–1600*.

Karlsson, Lennart, 2009, *Bilden av Maria*.

Kjöllerström, Sven, 1960, *Prosterier, pastorat och kyrkoherdar i Uppsala stift år 1527*. Ingår i: Personhistorisk tidskrift 1960, s 97–110.

Michel Sittow in the North? Altarpieces in Dialogue, 2023.

Pernler, Sven-Erik (red), 2005, *Sveriges kyrkohistoria 2, Hög- och senmedeltid*.

Weniger, Matthias, 2011, *Sittow, Morros, Juan de Flandes. Drei Maler aus dem Norden am Hof Isabellas von Kastilien*.

Bilder

Den heliga släkten uppträder här som en hel folksamling, ganska trångt, men med namnen på praktiska språkband. Kalkmålning i Tolfta kyrka, Uppland från 1500-talets början.

Förgyllt och heligt släktvimmel i Högsby, Småland, ett nordtyskt arbete från 1400-talets slut.

Hos Lucas Cranach d.ä. är heliga släkten en familjär och berättande idyll där barn blir kammade, ammade, de leker och läser, en pappa läser också bok och familjens tax vilar sig på det eleganta, schackrutiga golvet. Josef i sin blå mössa verkar trött. Städel museum, Frankfurt.

Ett rättframt porträtt av Don Diego de Guevara (1450–1520). Spansk hovman och ambassadör under fyra, möjligen fem hertigar av Bourgogne, dessutom konstsamlare. National Gallery of Art, Washington D.C.

Sittows finstämda, försiktigt intima porträtt av en kvinna. Ca1515. Kunsthistorisches Museum, Wien.

Kristian II, dansk kung 1613–1523, även kallad Kristian Tyrann, främst utifrån sin meritering i Stockholms blodbad där 100 personer ur konkurrerande maktskikt halshöggs. Vid ett och samma tillfälle. Statens Museum for Kunst, Köpenhamn.

Bilder
Wikimedia Commons